

Oryginał cyrylickich starych druków Ewangelii tetr wydanych w Poczajowie. Analiza świąt i świętych obecnych w menologionach

Jerzy Ostapczuk

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Polska
E-mail: j.ostapczuk@chat.edu.pl
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7659-3936>

Streszczenie. Pięć spośród 110 cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr zostało wydrukowanych w Ławrze pw. Zaśnięcia Matki Bożej w Poczajowie. Wszystkie ukazały się w II poł. XVIII wieku i były przeznaczone do użytku w Kościele unickim, tzn. greckokatolickim. Badania tekstologiczne kilku tekstów z różnych części Ewangelii tetr sugerują, że do przygotowania pierwszego liturgicznego wydania tekstu Dobrej Nowiny drukarze z Poczajowa wykorzystali kijowską edycję z 1746 roku.

Niniejsza publikacja została poświęcona analizie tekstologicznej menologionów obecnych w starych drukach cyrylickich Ewangelii tetr, w szczególności świąt i świąt oraz werbalnej zgodności upamiętnień i informacji liturgicznych. Jej wyniki pozwalają stwierdzić, że pierwsza Ewangelia tetr wydrukowana w Ławrze pw. Zaśnięcia Matki Bożej w Poczajowie w 1759 roku została przygotowana na podstawie Ewangelii wydanej w 1746 roku w Ławrze Peczerskiej w Kijowie. Aparat liturgiczny w tym pierwszym poczajowskim wydaniu został dostosowany do tradycji liturgicznej Kościoła greckokatolickiego. Cztery kolejne poczajowskie liturgiczne Ewangelie tetr kopiowały (z niewielkimi poprawkami) menologion z pierwszego wydania.

Słowa kluczowe: Ewangelia tetr, stary druk, Poczajów, Kijów, 1746, menologion, święci, święta.

The Original of Cyrillic Early Printed Tetraevangelia Issued in Pochaiv. Study of Saints and Feasts Present in the Menologia

Summary. Out of 110 early printed Cyrillic liturgical Tetraevangelia, five were issued by the printing house of the Holy Dormition Pochaiv Lavra. All of them appeared in the 2nd half of the 18th century and were intended for the use in the Uniate, i.e. Greek-Catholic, Church. A text-critical study of different texts from various parts of Tetraevangelia has suggested that the Gospel edition issued in Kyiv in 1746 was used by printers in Pochaiv to prepare their first liturgical Tetraevangelion.

This publication is devoted to the textual analysis of menologia present in early printed Cyrillic Tetraevangelia, with particular attention given to the saints and feasts, as well as verbatim correspondence of commemorations and liturgical rubrics. Its results allow to conclude that the first Tetraevangelion issued at the Holy Dormition Pochaiv Lavra in 1759, was prepared on the basis of the Gospel edition

Niniejszy artykuł został przygotowany w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (numer rejestracyjny UMO-2020/37/B/HS/1/01658).

Received: 17.02.2023. **Accepted:** 8.04.2023

Copyright © 2023 Jerzy Ostapczuk. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

issued at the Kyiv Pechersk Lavra in 1746. Liturgical rubrics in the first Pochaiv Tetraevangelion were adjusted to the liturgical tradition of the Greek-Catholic Church. Four further Pochaiv liturgical Gospel editions copied, with some minor corrections, the menologion of the first one.

Keywords: Tetraevangelion, early printed book, Pochaiv, Kyiv, 1746, menologion, saints, feasts.

Senosios kirilica spausdintos Tetraevangelijos originalas, išleistas Počajive. Menologijuose esančių švenčių ir šventųjų analizė

Santrauka. Penki iš 110 senųjų spausdintų kirilica liturginių Tetraevangelijos tekstų buvo paskelbti Skaisčiausio Dievo Motinos ėmimo į dangų vienuolyne Počajive. Visi jie buvo išspausdinti XVIII a. antroje pusėje ir buvo skirti naudoti unitų bažnyčioje. Kelių skirtingų Tetraevangelijos dalių tekstologiniai tyrimai leidžia manyti, kad rengdami pirmąjį liturginį Evangelijos tekstą Počajivo spaustuvininkai panaudojo 1746 m. Kijevo leidinį.

Straipsnis skiriamas menologijų, esančių kirilica spausdintoje Počajivo Tetraevangelijoje, tekstologinei analizei. Ypatingas dėmesys skiriamas šventiesiems ir šventėms, taip pat verbalinei liturginės informacijos ir minėjimų atitikčiai. Tyrimo rezultatai leidžia daryti išvadą, kad pirmoji Tetraevangelija, išspausdinta 1759 m. Počajivo Skaisčiausiosios Dievo Motinos ėmimo į dangų vienuolyne, buvo parengta remiantis Evangelija, paskelbta Kijevo Pečorų lauroje 1746 metais. Šio pirmojo Počajivo leidinio liturginis aparatas buvo pritaikytas Unitų bažnyčios apeigų tradicijai. Kitos keturios paskelbtos Počajive liturginės Tetraevangelijos tiesiog nukopijavo (su nedideliais pataisymais) pirmojo leidinio menologijus.

Reikšminiai žodžiai: Tetraevangelija, senoji spauda, Počajivas, Kijevas, 1746, menologijus, šventieji, šventės.

Badania tekstologiczne cyrylickich starych druków umożliwiają niekiedy dotarcie do wydań, które służyły drukarzom za podstawę ich przedsięwzięć wydawniczych. Takim przykładem może być pierwsza lwowska Ewangelia tetr z 1636 roku, którą w 1644 roku Stauropigialne Bractwo Wileńskie¹ pw. św. Ducha przedrukowało z pominięciem licznych drzeworytów. Dowiodły tego analizy tekstologiczne fragmentu z Ewangeli Marka [Ostapczuk 2017a, 362–364; 2017b, 291–297], tytułów ewangelijnych [Ostapczuk 2019a, 271–282; 2021, 149–150, 155] i przedmów do Ewangeli bł. Teofilakta Bułgarskiego [Ostapczuk 2018, 165–171; 2020, 87–97]. Wyniki przeprowadzonych badań powyższych tekstów wskazały na występowanie w poczajowskich Ewangeliach tetr niewielkiej grupy wariantów poświadczonych także w kilku kijowskich edycjach, lecz rzadko spotykanych w całym analizowanym korpusie typologicznie jednorodnych ksiąg.

O ile niektóre warianty tekstologiczne tytułów ewangelijnych i przedmów do Ewangeli występujące we wszystkich pięciu poczajowskich Ewangeliach tetr² zostały potwierdzone wyłącznie w trzech wydaniach kijowskich z lat

¹ Na karcie tytułowej niniejszego wydania Ewangeli tetr jako miejsce druku wskazane są Wilno lub Jewie [Jaroszewicz-Pierestawcew 2003, 105; Вознесенский, Николаев 2019, 78–79 {№ 100}].

² *Przedmowa do Ewangeli Matusza* (предисловие еже отъ матфея старго еѵѣлиа) w trzech kijowskich wydaniach (z lat 1746, 1752 i 1759) i pierwszych trzech poczajowskich (z lat 1759, 1768 i 1771)

1746, 1752 i 1759 [por. Ostapczuk 2021, 151; 2018, 160–161], to warianty odnotowane w krótkich żywotach Ewangelistów świadczą jednoznacznie o zależności poczajowskich edycji od kijowskiego wydania z 1746 roku [por. Ostapczuk et. al. 2020, 132–133]. Na tej podstawie można przypuszczać, że do przygotowania pierwszej poczajowskiej Ewangelii tetr z 1759 roku wykorzystano kijowską edycję z 1746 roku [Ostapczuk et. al. 2020, 133–134]. W innym przypadku należałoby się spodziewać występowania w poczajowskich Ewangeliach wariantów tekstologicznych i wspomnień niektórych świętych³ poświadczonych również w dwóch pozostałych kijowskich wydaniach z 1752 i 1759 roku⁴.

Ponadto spośród trzech kijowskich wydań z 1746, 1752 i 1759 roku tylko to z 1746 roku swym formatem (tzn. 2°) odpowiada pierwszej poczajowskiej Ewangelii tetr. Kijowskie edycje z lat 1752 i 1759, podobnie jak wydanie z 1737 roku, wydrukowano w formacie 8°. Były one zaplanowane jako pierwsza część dzieła w dwóch tomach, z odrębnymi kartami tytułowymi. Tom drugi zawierał tekst Apostoła (z Apokalipsą). Cechą charakterystyczną wydań z lat 1752 i 1759 jest umieszczenie menologionu zawierającego informacje o czytaniach apostoelskich i perykopach ewangelicznych w drugim tomie, tj. w Apostole, zaraz przed tekstem Apokalipsy. Wykorzystanie jednego z dwutomowych kijowskich wydań do przygotowania liturgicznej Ewangelii tetr zawierającej w menologionie informacje tylko o perykopach ewangelicznych byłoby niezwykle uciążliwe, ponieważ wymagałoby opuszczenia wszystkich danych o czytaniach apostoelskich i pozostawienia informacji o perykopach ewangelicznych. Problem ten nie istniał w przypadku wykorzystania kijowskiej Ewangelii tetr z 1746 roku.

Literatura przedmiotu potwierdza informacje o oddziaływaniu kijowskich edycji na inicjatywy wydawnicze podejmowane w powołanej w latach 30. XVIII wieku drukarni w Ławrze pw. Zaśnięcia Matki Bożej w Poczajowie [por. Бочковська 2018, 180–185]. Ta *unicka* oficyna przedrukowywała edycje

dodano przyimek na po rzeczowniku предисловіє. Dwie ostatnie poczajowskie edycje z 1780 roku nie mają tego przyimka. Występujące w teźe *Przedmowie* wyrażenie превѣстное бытіє zostało w trzech wskazanych kijowskich i pierwszych trzech poczajowskich edycjach zamienione na превѣстнаго бытія, a w dwóch ostatnich poczajowskich wydaniach na предѣстнаго бытія.

³ Np. męczennik Sewerian z Sebasty (9 IX), prorok Jonasz (22 IX), siedmiu młodzieńców w Efezie (22 X) występuje w menologionach tylko pięciu kijowskich wydań, tzn. z lat: 1697, 1712, 1737, 1752 i 1759; zaś Jan Chryzostom (14 IX) i Palladiusz (27 XI) zostali poświadczeni wyłącznie w trzech kijowskich Ewangeliach z lat 1737, 1752 i 1759.

⁴ W trzech kijowskich edycjach Ewangelii tetr z lat 1737, 1752 i 1759 wydrukowanych w formacie 8° nazwy wielu świętych i świąt mają skróconą formę, tzn. niektóre wyrazy poświadczone w innych wydaniach zostały pominięte. Np. z nazwy Święta Podwyższenia Krzyża Pańskiego (14 IX) всемирное въздвиженіє честнаго и животворящаго крѣста опущено и животворящаго; z nazwy wspomnienia apostoła Kondrata (21 IX) святаго апостола кодрата иже в магнісїи опущено иже в магнісїи; z nazwy wspomnienia Jonasza Kapłana (22 IX) преподобнаго ионы пресвѣтера отьца деофанова, творца каноневъ опущено отьца деофанова, творца каноневъ.

kijowskie, w częściach lub nawet w całości – zmieniając niekiedy tylko dane wydawnicze i pomijając przedmowę [Бочковська, Хауха 2012, 385, 443]. Jeszcze na początku XIX wieku wiele wydań kijowskich wciąż znajdowało się w Bibliotece Ławry Poczajowskiej i w jej katedralnej świątyni [Бочковська 2011, 125–139; 2018, 184].

Twierdzenie, że to właśnie kijowska Ewangelia tetr z 1746 roku posłużyła jako wzór do przygotowania pierwszej poczajowskiej liturgicznej edycji Ewangelii z 1759 roku oparte jest na danych typograficznych, zasadach pracy drukarzy i analizie dziewięciu⁵ tekstów znajdujących się na początku i w środku kodeksów. Umieszczana zawsze na końcu drukowanych Ewangelii tetr część liturgiczna nie była dotychczas przedmiotem analogicznych badań. Celem publikacji jest weryfikacja autentyczności niniejszej tezy na podstawie analizy menologionu wszystkich cyrylickich starych druków Ewangelii tetr⁶. Zastosowano, sprawdzoną w przypadku analogicznych badań kodeksów rękopiśmiennych, analizę liturgiczną i tekstologiczną. Badaniom poddano wszystkie występujące w kalendarzu stałym święta i wspomnienia świętych oraz informacje dotyczące lektury perykop ewangelicznych.

Wydrukowane w Poczajowie Ewangelie tetr (w 1759, 1768, 1771 i dwukrotnie w 1780 roku) przeznaczone były na potrzeby powstałego w 1596 roku Kościoła unickiego, którego tradycję liturgiczną II poł. XVIII wieku uregulował obradujący w 1720 roku w Zamościu synod⁷. Dlatego też zawarte we wszystkich pięciu unickich Ewangeliami informacje liturgiczne musiały zostać dostosowane do nowych wytycznych. Pominięto⁸ więc w nich wiele wspomnień⁹ [por. Petrowycz 2005, 387–391], tzn. 118 świętych¹⁰ i 9 świąt

⁵ Tzn. fragmentu z Ewangelii Marka, czterech przedmów i czterech wykazów tytułów ewangelijnych – tj. po jednym do każdej Ewangelii.

⁶ Na potrzeby niniejszej publikacji przeanalizowano wszystkie drukowane cyrylicką do 1800 roku liturgiczne Ewangelie tetr. Wykaz wszystkich wykorzystanych 110 edycji zwiększyłby istotnie objętość artykułu, dlatego też został on przygotowany w postaci odrębnej publikacji, zob. Ostapczuk, Dzierżanowska 2023.

⁷ Do tego czasu Kościół *unicki* posługiwał się służebnikami i prawosławnymi liturgicznymi Ewangeliami tetr. Por. [Ostapczuk 2023].

⁸ W menologionach unickich Ewangelii tetr uwzględniono pamięć Jozafata Kuncewicza (16 IX) i święto Ciała i Krwi Chrystusa (drugi czwartek po święcie Pięćdziesiątnicy). Zawierają one również wspomnienie św. Józefa Oblubieńca (26 XII), które zostało poświadczane wyłącznie we wszystkich ośmiu lwowskich edycjach Ewangelii tetr i ostatniej wileńskiej (będącej kopią pierwszej lwowskiej).

⁹ Pominięto również niektóre informacje liturgiczne. Np. przypadku wspomnienia Michała, wielkiego księcia, i jego bojara Teodora, cudotwórców Czernihowa (20 IX), z podanej w wielu Ewangeliami tetr następującej informacji liturgicznej на литургии еѵѣлиѣ отъ лѣки зачало ѱс., на оутрении еѵѣлиѣ отъ матрїѣа зачало ѱс., на литургии еѵѣлиѣ отъ иванна зачало ѱс. w poczajowskich wydaniach znajduje się tylko jego pierwsza część (tzn. на литургии еѵѣлиѣ отъ лѣки зачало ѱс.).

¹⁰ Tzn. świętych moskiewskich, nowogrodzkich, świrskich, rostowskich, sołowieckich, smołeńskich, jarosławskich, czernihowskich czy kijowskich (w tym pieczerskich – poza św. Teodozjym i Antonim) oraz niektórych greckich (np. Stefana z Suroża na Krymie {15 XII}), bułgarskich (np. Jana Rylskiego {19 X}; Jerzego Nowego {26 V}) czy serbskich (Arseniusza {28 X}; Sawę {12 I}).

[Ostapczuk 2023]. Zubożyło to objętość materiału badawczego poddanego analizie, nie uniemożliwiło jednak realizacji badań.

Analiza menologionów wszystkich 110 cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr poświadczyla występowanie wariantów tekstologicznych i informacji liturgicznych zawartych wyłącznie w kijowskim wydaniu z 1746 roku i pięciu poczajowskich unickich edycji.

Wśród nielicznych wariantów tekstologicznych¹¹ można wymienić¹²:

- 27 grudnia: преподобнаго ѿца нашего деодора писаннаго¹³ – преподобнаго ѿца нашего деодора нацертаннаго¹⁴;
- 4 stycznia: сборъ сватыхъ ѿ апостол(ов)ъ – сборъ сватыхъ седмицати апостоловъ¹⁵;
- 27 marca: сѣба матере нашеа матроны таже въ солѣни – сѣба мѣченицы матроны таже въ солѣни (wariant poświadczony tylko w poczajowskich wydaniach z lat 1759 i 1768)¹⁶;
- 2 maja: пренесение (чѣстныхъ) мощи сватыхъ стратотерпецъ князей российскихъ (lub рѣскихъ) обою братѣ по плоти бориса и глѣба, нареченнѣю во сватомъ крещении романа и давида – пренесение мощи сѣихъ князей российскихъ бориса и глѣба¹⁷;
- 3 maja: преставление преподобнаго ѿца нашего деодосиа печерскаго (иже в киевѣ) lub преставление преподобнаго ѿца нашего деодосиа оццемъ житию началника в рѣстѣи земли игоумена бывша чѣстна обители (сватыхъ) печерскиа иже в киевѣ – преставление преподобнаго ѿца нашего деодосиа игѣмена монастыря печерскаго и началника в рѣстѣи земли монашескаго общаго жития¹⁸;

W menologionach Ewangelii tetr z Poczajowa uwzględniono wyłącznie św. Borysa i Gleba (2 V i 24 VII), św. Teodozego (3 V) i Antoniego (10 VII) Pieczerskich oraz św. Włodzimierza (15 VII).

¹¹ Niektóre mało znaczące warianty zostały pominięte. Wśród nich można wskazać brak lub obecność spójnika, przymiotnika, rzeczownika, etc.

¹² Na pierwszym miejscu został podany wariant tekstologiczny poświadczony w wielu/większości wydań, zaś na drugim występujący w kijowskiej edycji z 1746 roku i pięciu unickich.

¹³ Poświadczono ponadto następujące warianty: преподобнаго ѿца нашего и исповѣдника деодора писаннаго (lub нацертаннаго w moskiewskim wydaniu z 1694 roku) i брата деофана творца канономъ. Ostatni wyraz, tj. канономъ, mógł być opuszczony.

¹⁴ Niniejszy wariant został poświadczony również w kijowskim wydaniu z 1733 roku i trzech małego formatu z lat 1737, 1752 i 1759 (z pominięciem słów ѿца нашего).

¹⁵ Niniejszy wariant został poświadczony również w moskiewskim wydaniu z 1681 roku (w którym pominięto przymiotnik сватыхъ) i wszystkich ośmiu lwowskich oraz ostatniej wileńskiej edycji, w których na miejscu апостоловъ stoi апостолъ.

¹⁶ Niniejszy wariant został również poświadczony w sześciu moskiewskich wydaniach z lat 1653–1681.

¹⁷ Niniejszy wariant został również poświadczony w kijowskim wydaniu Ewangelii tetr z 1733 roku.

¹⁸ Niniejszy wariant został poświadczony również w kijowskim wydaniu Ewangelii tetr z 1733 roku i w nieznacznie zmienionej formie w wydaniach z lat 1697 i 1712 oraz trzech moskiewskich z lat 1685, 1688 i 1694.

- 19 sierpnia: свѣтаго андреѣ стратилата и иже съ нимъ lub свѣтаго мѣчѣника андреѣ стратилата и съ нимъ двохъ тысящъ пѣти сотъ двѣаѣдѣсѣти трѣхъ (lub ꙗѡѡ) – свѣтаго мѣчѣника андреѣ стратилата и иже съ нимъ¹⁹.

Wśród przykładów prezentujących różnice w informacjach liturgicznych, których jest zdecydowanie więcej od wariantów tekstologicznych, można wskazać następujące:

- 6 października: на литѣргии еѡѡлиѣ отъ иѡанна зачало ѡѡ. – на оутрении еѡѡлиѣ отъ иѡанна зачало ѡѡ²⁰, на литѣргии еѡѡлиѣ отъ иѡанна зачало ѡѡ²¹;
- 9 października: на литѣргии еѡѡлиѣ отъ лоуки зачало ѡѡ. – на оутрении еѡѡлиѣ отъ марка зачало ѡѡ. (lub отъ иѡанна зачало ѡѡ w edycji z 1768 roku²²), на литѣргии еѡѡлиѣ отъ лоуки зачало ѡѡ²³;
- 18 października: на литѣргии еѡѡлиѣ отъ лоуки зачало ѡѡ. – на оутрении еѡѡлиѣ отъ лѡки зачало ѡѡ. (lub отъ иѡанна зачало ѡѡ w edycji z 1768 roku²⁴), на литѣргии еѡѡлиѣ отъ лоуки зачало ѡѡ²⁵;
- 28 października: на оутрении еѡѡлиѣ отъ матѣѣа зачало ѡѡ. – на оутрении еѡѡлиѣ отъ матѣѣа зачало ѡѡ²⁶;
- 14 listopada: на литѣргии еѡѡлиѣ отъ иѡанна зачало ѡѡ. – на оутрении еѡѡлиѣ отъ иѡанна зачало ѡѡ. (lub ѡѡ w edycji z 1768 roku²⁷), на литѣргии еѡѡлиѣ отъ иѡанна зачало ѡѡ²⁸;
- 16 listopada: на литѣргии еѡѡлиѣ отъ матѣѣа зачало ѡѡ. – на оутрении еѡѡлиѣ

¹⁹ Niniejszy wariant został również poświadczony w kijowskim wydaniu z 1733 roku i siedmiu moskiewskich z lat 1653, 1657, 1663, 1668, 1677, 1681 i 1689.

²⁰ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna ze wskazanym *zaczalem* ѡѡ z Ewangelii Jana została poświadczona również w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

²¹ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej edycji z 1733 roku i Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

²² Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna ze wskazaną perykopą z Ewangelii Jana została poświadczona również w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

²³ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

²⁴ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna ze wskazaną perykopą z Ewangelii Jana została poświadczona również w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

²⁵ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona w trzech kijowskich Ewangeliach tetr z 1697, 1712 i 1733 roku.

²⁶ *Zaczalo* ѡѡ z Ewangelii Mateusza zostało poświadczone tylko w niektórych wydaniach Ewangelii po 1771 roku (tzn. w moskiewskich z lat 1771 (V), 1774, 1779 (VI), 1782, 1783, 1785, 1789 (XI), 1794, 1797, 1798 (V i X) i kijowskich z 1773 i 1784 roku). Inna część wydań wydrukowanych po 1771 roku (m.in. moskiewskie z lat 1771 (I), 1775, 1779 (VIII), 1784, 1786, 1789 (VIII), 1791 i 1796) w dalszym ciągu na jutrzni zawiera *zaczalo* ѡѡ z Ewangelii Mateusza.

²⁷ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna z *zaczalem* ѡѡ z Ewangelii Jana została poświadczona w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

²⁸ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

- отъ лѣки зачало ꙗ. (lub ѡзъ w edycji z 1768 roku²⁹), на литѣргии еѡлине отъ матрѣа зачало ѡ.³⁰;
- 19 listopada: на оутрении еѡлине отъ матрѣа зачало ѡи. – на оутрении преподобнымъ индикскимъ. еѡлине отъ матрѣа зачало ѡи.;
 - 24 listopada: на литѣргии еѡлине отъ лоуки зачало ѡс. – на оутрении еѡлине отъ матрѣа зачало ѡд., на литѣргии еѡлине отъ лоуки зачало ѡс.³¹;
 - 4 grudnia: на литѣргии еѡлине отъ марка зачало ѡа. – на оутрении еѡлине отъ матрѣа зачало ѡд., на литѣргии еѡлине отъ матрѣа зачало ѡс.³²;
 - 9 grudnia: на литѣргии еѡлине отъ лоуки зачало ѡс. – на оутрении еѡлине отъ лѣки зачало ѡ., на литѣргии еѡлине отъ лѣки зачало ѡс.³³;
 - 25 kwietnia: на литѣргии еѡлине отъ марка зачало ѡг. – на оутрении еѡлине отъ лоуки зачало ѡи. (lub ѡи w wydaniu z 1768 roku), на литѣргии еѡлине отъ марка зачало ѡг.³⁴;
 - 30 kwietnia: на литѣргии еѡлине отъ лоуки зачало ѡи. – на оутрении еѡлине отъ матрѣа зачало ѡ., на литѣргии еѡлине отъ лоуки зачало ѡи.³⁵;
 - 10 maja: на литѣргии еѡлине отъ матрѣа зачало ѡс. – на оутрении еѡлине отъ матрѣа зачало ѡд. (lub отъ иѡанна зачало ѡзъ w edycji z 1768 roku³⁶) отъ полоу. на литѣргии еѡлине отъ лоуки (lub отъ матрѣа зачало ѡс. w edycji z 1768 roku³⁷) зачало ѡг.³⁸;

²⁹ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna z *zacalem* ѡзъ z Ewangelii Jana została poświadczona w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

³⁰ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

³¹ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

Analogiczna sytuacja ma miejsce również w dwóch lwowskich wydaniach z 1644 i 1665 roku i kijowskich z lat 1697 i 1712; wskazane jest w nich *zacalo* ѡа z Ewangelii Marka, a nie *zacalo* ѡд z Ewangelii Mateusza.

³² Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskich Ewangeliach z 1697 i 1712 roku; jednak wskazane jest w nich *zacalo* ѡа z Ewangelii Marka, a nie *zacalo* ѡд z Ewangelii Mateusza.

³³ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku i ośmiu lwowskich oraz ostatniej wileńskiej. Tylko w kijowskim wydaniu z 1746 roku i pięciu poczajowskich znajduje się drugi rzeczownik еѡлине (w informacji dotyczącej perykopy liturgicznej).

³⁴ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku, dwóch lwowskich Michała Ślozki (z 1644 i 1665 roku) i edycjach wydrukowanych po roku 1791.

³⁵ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku i edycjach wydrukowanych po roku 1791. W tych ostatnich na jutrzni zamiast *zacala* ѡ z Ewangelii Mateusza zostało wskazane *zacalo* ѡзъ z Ewangelii Jana.

³⁶ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna ze wskazaną perykopą z Ewangelii Jana została poświadczona również w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

³⁷ Niniejsza perykopa z Ewangelii Mateusza została poświadczona również w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

³⁸ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

- 21 maja: слѣжба сватительская – opuszczono³⁹;
- 11 czerwca: на литѣргии еѿлине отъ лоуки за҃ало ѿа. – на оутрении еѿлине отъ матрѣа за҃ало ѿа. (lub отъ иванна за҃ало ѿа, w wydaniu z 1768 roku⁴⁰) отъ полоу. на литѣргии еѿлине отъ лоуки за҃ало ѿа.⁴¹;
- 12 czerwca: на литѣргии еѿлине отъ матрѣа за҃ало мѣ. – на оутрении и литѣргии еѿлине отъ матрѣа за҃ало мѣ. lub w wydaniu z 1768 roku на оутрении еѿлине отъ матрѣа за҃ало мѣ., на литѣргии еѿлине отъ лоуки за҃ало ѿа.⁴²;
- 19 czerwca: на литѣргии еѿлине отъ иванна за҃ало ѿи. – на оутрении еѿлине отъ марка за҃ало кѣ. (lub отъ иванна за҃ало ѿа, w edycji z 1768 roku⁴³), на литѣргии еѿлине отъ иванна за҃ало ѿи.⁴⁴;
- 2 lipca: на литѣргии еѿлине отъ лѣки за҃ало нѣ. – на оутрении еѿлине отъ лѣки за҃ало ѿ. на литѣргии еѿлине отъ лѣки за҃ало ѿа.⁴⁵;
- 9 sierpnia: на литѣргии еѿлине отъ лоуки за҃ало мѣ. – на оутрении еѿлине отъ марка за҃ало кѣ. (lub отъ иванна за҃ало ѿа, w wydaniu z 1768 roku⁴⁶), на литѣргии еѿлине отъ лоуки за҃ало мѣ.⁴⁷;
- 4 sierpnia: вса слѣжба маѣа вѣ ѿ. lub brak informacji liturgicznej – на литѣргии еѿлине отъ матрѣа за҃ало мѣ.⁴⁸

Zaprezentowanych sześć wariantów tekstologicznych i dwadzieścia różnic dotyczących informacji liturgicznych potwierdza, że kijowskie wydanie Ewangelii tetr z 1746 roku zostało wykorzystane przez poczajowskich drukarzy do przygotowania pierwszego unickiego liturgicznego wydania tekstu Dobrej Nowiny, które następnie było przedrukowywane czterokrotnie (z wielkimi zmianami) w tym samym ośrodku wydawniczym.

³⁹ Słowa слѣжба сватительская są również opuszczone w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

⁴⁰ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna ze wskazaną perykopą z Ewangelii Jana została poświadczona również w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

⁴¹ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku, gdzie zamiast *zaczala ѿа* wskazano *zaczalo мѣ*.

⁴² Tylko w Ewangeliach ze Lwowa wskazana jest perykopa liturgiczna z Ewangelii Łukasza, *zaczalo ѿа*.

⁴³ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna ze wskazaną perykopą z Ewangelii Jana została poświadczona również w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

⁴⁴ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna została poświadczona również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

⁴⁵ Niniejszy wariant został poświadczony również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

⁴⁶ Niniejsza rozbudowana informacja liturgiczna ze wskazaną perykopą z Ewangelii Jana została poświadczona również w Ewangeliach wydrukowanych po roku 1791.

⁴⁷ Niniejszy wariant został poświadczony również w kijowskiej Ewangelii z 1733 roku.

⁴⁸ Niniejsza informacja liturgiczna została ponadto poświadczona w dwóch kijowskich wydaniach z lat 1771 i 1773.

Poza podanymi wyżej dziesięcioma⁴⁹ wariantami poświadczonymi w poczajowskim wydaniu z 1768 roku można wskazać również inne miejsca⁵⁰ potwierdzające przeprowadzenie niewielkiej korekty⁵¹ tej edycji przez wydawców. Są to m.in.:

- 30 stycznia: zastąpienie dwóch ostatnich wyrazów w nazwie święta *свѣтаго свѣщенномученика ипполита папы римскаго* wyrazami *епископа портѣ римскаго*⁵²;
- 14 czerwca: modyfikacja nazwy święta z *сѣго оца (нашего)*⁵³ *медодина патриарха црѣграда*⁵⁴ na *иже во свѣтыхъ оца нашего медодина патриарха црѣграда*;
- 4 lipca: podanie wspomnienia św. Marty (*преподобныа матере нашеа марды*) w dniu 5 lipca⁵⁵;
- 5 sierpnia: opuszczenie wspomnienia *свѣтаго мѣченика еусигниа*⁵⁶.

Trzecie poczajowskie wydanie Ewangelii tetr z 1771 roku również nosi ślady drobnej ingerencji wydawców w tekst. Jako przykład można wskazać następujące miejsca:

- 29 lutego: dodanie informacji liturgicznej *аще есть вѣсокъ*⁵⁷ po wspomnieniu św. Jana Kasjana (*преподобнаго ѿца нашего касиана римлянина*);

⁴⁹ Tzn. dla następujących dni: dotyczących 9 i 18 X, 14 i 16 XI, 25 IV, 10 V, 11, 12 i 19 VI oraz 9 VIII.

⁵⁰ Niektóre różnice w tekście, np. opuszczenie, dodanie lub zmianę kolejności wyrazów, można traktować jako nieświadomą ingerencję drukarzy w tekst. Np. dodanie w nazwie święta *предъпразднество чѣстнаго и животворящаго креста* (13 IX) rzeczownika *вздвиженна* przed *креста*; dodanie po nazwie święta *свѣтаго преподобномученика андреа* (17 X) przymiotnika *критекаго*; pominięcie w nazwie święta *обрѣтениа чѣстныа главы чѣстнаго и славнаго пророка и предтечи крестителя господна иванна* (24 II) spójnika i rzeczownika i *предтечи*; pominięcie w nazwie święta *свѣтаго свѣщенномученика ермеа* (31 V) przedrostka *свѣщенно*; dodanie w nazwie święta *преподобныа марды* (4 VII) wyrazów *матере нашеа* (przed *марды*).

⁵¹ Zachowane egzemplarze poczajowskich Ewangelii tetr potwierdzają wprowadzanie korekt już po zakończeniu druku [por. Заболотна 2011, 42–43].

⁵² Szerzej o genezie niniejszego wariantu zob. przypis nr 65.

⁵³ Kijowskie wydanie z 1746 roku i pierwsze poczajowskie nie mają zaimka *нашего*, w przeciwieństwie do trzech poczajowskich z lat 1771 i 1780.

⁵⁴ Niniejszy wariant został poświadczony w czterech poczajowskich (poza tym z 1768 roku) wydaniach i wielu innych edycjach Ewangelii tetr. Zaimek *нашего* występuje tylko w trzech ostatnich poczajowskich, lwowskich i ostatniej wileńskiej Ewangelii tetr.

⁵⁵ Jej wspomnienie zostało podane 5 lipca również w wydaniach moskiewskich do 1633 roku, wszystkich wileńskich i lwowskich.

⁵⁶ Wspomnienie to zostało poświadczone w czterech poczajowskich wydaniach z lat 1759, 1771 i 1780 oraz wszystkich edycjach moskiewskich i kijowskich Ewangelii tetr po 1653 roku.

⁵⁷ Niniejszy tekst znajduje się również w dwóch poczajowskich wydaniach z 1780 roku. W pierwszych dwóch kijowskich Ewangeliach wydrukowano następujący tekst *въ лѣто четвертое егда вискетъ бываеть, тогда ѣд составлаеть са и касианъ сдѣжа поетъ са.*

- 5 marca: pominięcie w nazwie święta *с҃лаго м҃ѣника конона градара* ostatniego wyrazu⁵⁸ (uznanego za niezrozumiały?), tzn. *градара*;
- 27 marca: zastąpienie w nazwie święta *с҃біа м҃ѣеницы*⁵⁹ *матроны іаже въ солѣнѣ* rzeczownika *м҃ѣеницы* wyrazami *матере нашеа*⁶⁰;
- 2 września: przywrócenie w kalendarzu wspomnienia św. Jana Postnika (*преподобнаго іуанна постника*⁶¹), który był obecny w kijowskim wydaniu z 1746 roku (*преподобнаго ѿца нашего іуанна постника патріарха царяграда*⁶²), ale został opuszczony w pierwszych dwóch poczajowskich wydaniach.

Dwa ostatnie poczajowskie wydania liturgicznych Ewangelii tetr, które wydrukowano w 1780 roku, również noszą ślady ingerencji wydawców w tekst. Fakt ten poświadczają istnienie wariantów tekstologicznych w *Przedmowie do Ewangelii Mateusza* [Ostapczuk 2019b, 319, 322]. Analiza menologionu również pozwoliła na wskazanie kilku takich miejsc, np.:

- 13 lipca: podanie innej perykopy ewangelicznej na liturgię, tzn. zamiast informacji *ев҃ѣлиѣ отъ лоуки зачало ѿа*.⁶³ podano *ев҃ѣлиѣ отъ матрѣа зачало ѿв*.⁶⁴;
- 30 stycznia: zastąpienie dwóch ostatnich wyrazów w nazwie święta *с҃ваѣтара с҃ващенному҃ѣеника іпполита папѣ римскаго* (w drugim poczajowskim wydaniu z 1768 roku odnotowano zmianę na *епіскопа портѣ римскаго*) wyrazami *епіскопа портѣнскаго*⁶⁵.

Analiza tekstologiczna i liturgiczna menologionów wszystkich cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr potwierdziła, że w założonej w latach 30. XVIII wieku w Ławrze pw. Zaśnięcia Matki Bożej w Poczajowie dru-

⁵⁸ Wyraz ten został również pominięty w trzech kijowskich wydaniach z 1737, 1752 i 1759 roku, w których wspomnienia świętych mają formy skrócone.

⁵⁹ Wariant poświadczony w kijowskim wydaniu z 1746 roku, pierwszych dwóch poczajowskich (z lat 1759 i 1768) i w sześciu moskiewskich wydaniach z lat 1653–1681.

⁶⁰ Wyrazy *матере нашеа* zostały poświadczane w innych Ewangeliach tetr wydrukowanych po 1685 roku.

⁶¹ Niniejsza nazwa święta została poświadczona w bułgarsko-rumuńskich wydaniach Ewangelii tetr z II poł. XVI wieku i trzech kijowskich małego formatu.

⁶² Niniejsza nazwa święta została poświadczona w zdecydowanej większości wydań Ewangelii tetr po 1685 roku.

⁶³ Niniejsza informacja znajduje się w wielu Ewangeliach, w tym również w kijowskiej z 1746 roku i pierwszych trzech poczajowskich.

⁶⁴ Niniejsza perykopa ewangeliczna nie została poświadczona w jakimkolwiek wydaniu liturgicznej Ewangelii tetr.

⁶⁵ Oba warianty tekstologiczne nawiązują do morskiego portu Rzymu noszącego nazwę Portus [por. Hohlfelder 2008], które łączyła droga zwana Via Portuensis. Szerzej o św. Hipolicie, którego różne tradycje określają jako antypapieża lub biskupa nieznanego z nazwy miasta, lub tej właśnie miejscowości Portus, zob. [Burton 1934, 16–32; Cerrato 2007].

karni do przygotowania pierwszego unickiego wydania liturgicznej Ewangelii posłużono się kijowską edycją z 1746 roku. Znajdujący się w niej wykaz święt i świętych kalendarza stałego dostosowano do uregulowanej przez obradujący w Zamościu synod tradycji liturgicznej Kościoła greckokatolickiego. Kolejne unickie liturgiczne Ewangelie tetr drukowane w Poczajowie poddawane były już niewielkim korektom.

Bibliografia

BURTON, S. E., 1934. *The Apostolic Tradition of the Hippolytus. Translation into English with introduction and Notes*. Cambridge: Cambridge University Press.

CERRATO, J. A., 2007. *Hippolytus between East and West: The Commentaries and the Provenance of the Corpus*. Oxford: Oxford University Press.

HOHLFELDER, R. L. (ed.), 2008. *The Maritime World of Ancient Rome*. Ann Arbor (Michigan): The University of Michigan Press.

JAROSZEWICZ-PIERESŁAWCEW, Z., 2003. *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

OSTAPCZUK, J., 2017a. Евангелие от Марка в старопечатных изданиях богослужебных четвероевангелий. In АЛЕКСЕЕВ, А. А. (ред.). *Славянская Библия в эпоху раннего книгопечатания. К 510-летию создания библейского сборника Матфея Десятого*. Санкт-Петербург: Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН, Библиотека Российской академии наук, 357–367.

OSTAPCZUK, J., 2017b. Подлинник виленского (евьеского) четвероевангелия 1644 г. In ДАЛГАПОЛОВА, А. Е. (ред.). *Матэрыялы Міжнароднага Кангрэса “500 гадоў беларускага кнігадрукавання”. Частка I. XIII Міжнародныя кнігазнаўчыя чытанні. Мінск, 14–15 верасня 2017 г.* Мінск: Нацыянальная Бібліятэка Беларусі, 291–297.

OSTAPCZUK, J., 2018. Przedmowy do Ewangelii bł. Teofilakta Bułgarskiego w cyrylickich tetraewangeliach lwowskich, *Rocznik Teologiczny*, 60/2. 155–173.

OSTAPCZUK, J., 2019a. Текстологические разночтения в списках евангельских глав – еще одна основа для отождествления подлинника Виленского Евангелия тетр 1644 года. In БЕЛЯКИН, Ю. С., ВОРОНЦОВА, Е. В., ЛИТВИНА, Н. В. (сост.). *Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в науке, музейной и библиотечной работе: Труды IV Международной научной конференции* (Мир старообрядчества. Вып. 10). Сборник научных статей (=Труды Исторического Факультета МГУ, Вып. XXX; Серия II: Исторические исследования, XX). Москва: Издательство Московского Университета, 271–282.

OSTAPCZUK, J., 2019b. Предисловие Феофилакta Болгарского к Евангелию от Матфея в кириллических старопечатных Четвероевангелиях из Брашова (1561/62 г.) и Бухареста (1582 и после 1582 г.) и их отношение к рукописной традиции. In ДАВЫДОВА, С. А. (ред.). *Тринадцатые Загребинские Чтения. Сборник статей по итогам международной научной конференции (3–4 октября 2018 г.)*. Санкт-Петербург: Российская Национальная Библиотека, 315–329.

OSTAPCZUK, J., 2020. Warianty tekstologiczne Przedmów do Ewangelii bł. Teofilakta Bułgarskiego jako podstawa do identyfikacji wzoru cyrylickiej tetraewangelii wileńskiego bractwa św. Ducha z 1644 roku. In STRADOMSKI, J., KUCZYŃSKA, M., ČISTIÁKOVÁ, M. (red.). *Słowianie w monarchii Habsburgów. Literatura, język, kultura* (=Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne 17). Kraków: Księgarnia Akademicka, 87–97. DOI: <https://doi.org/10.12797/9788381382533.05>.

OSTAPCZUK, J., 2021. Оглавления Евангелия от Луки в старопечатных кириллических богослужебных Евангелиях тетр. Текстологическая характеристика, *Rocznik Teologiczny*, 63/1. 143–159. DOI: 10.36124/rt.2021.05.

OSTAPCZUK, J., 2023. Kult świętych a tożsamość wyznaniowa – zmiany w aparacie liturgicznym wschodniosłowiańskich cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr (na przykładzie wydań Ławy Poczajowskiej). In GETKA, J., GRZYBOWSKI, J. (red.). *Wielokulturowość Europy Środkowo-Wschodniej: doświadczenia przeszłości i wyzwania teraźniejszości*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [w druku].

OSTAPCZUK, J., DZIERŻANOWSKA, B., 2023. Early Printed Editions of Cyrillic Liturgical Tetraevangelia. A Catalogue, *Rocznik Teologiczny* [w druku].

OSTAPCZUK, J., WYSOCHAŃSKI, W., MACIUSZKO, J. T., TOFILUK, J., 2020. Краткие жития Евангелистов в кириллических старопечатных Евангелиях тетр и их происхождение, *Konstantinove Listy*, 13/1. 126–143. DOI: 10.17846/CL.2020.13.1.126–143.

PETROWYCZ, M., 2005. *Bringing Back the Saints: The Contribution of the Roman Edition of the Ruthenian Liturgical Books (Recensio Ruthena, 1940–1952) to the Commemoration of Slavic Saints in the Ukrainian Catholic Church*. A dissertation submitted to the Faculty of Theology Saint Paul University, in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Theology (and Doctor of Theology), Ottawa (Canada).

БОЧКОВСЬКА, В., 2011. Малодосліджені сторінки в історії Почаївського монастиря XVIII–початку XIX ст. (за матеріалами візитачійних описів), In Онищенко, О. С. (гл. ред.). *Друкарня Почаївського Успенського Монастиря та її стародруки*. Київ: НАН України / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 125–139.

БОЧКОВСЬКА, В., 2018. *Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII–30-х років XIX ст.* Дисертація, Київ.

БОЧКОВСЬКА, В., ХАУХА, Л., 2012. *Зібрання українських стародруків XVI–XVIII ст.* Київ: АДЕФ-Україна.

ВОЗНЕСЕНСКИЙ, А. В., НИКОЛАЕВ, Н. В., 2019. *Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVIII веков из собрания Отдела редких книг Российской национальной библиотеки*. Вып. 2: 1601–1654 гг. Санкт-Петербург: Российская Национальная Библиотека.

ЗАБОЛОТНА, Н., 2011. Почаївські кириличні стародруки з фондів Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої та друкарської діяльності. In Онищенко, О. С. (гл. ред.). *Друкарня Почаївського Успенського Монастиря та її стародруки*. Київ: НАН України / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 33–55.

Transliteration

BOCHKOV'SKA, V., 2011. Malodoslidzeni storinki v istorii Pochaivs'kogo monastirya XVIII–pochatku XIX st. (za materialami vizitacijnih opisiv). In ONISHCHENKO, O. S. (gl. red.). *Drukarnya Pochaivs'kogo Uspens'kogo Monastirya ta ii starodruki*. Kyiv: NAN Ukraini / Nac. b-ka Ukraini im. V. I. Vernads'kogo, 125–139.

BOCHKOV'SKA, V., 2018. *Pochaivs'kiy dukhovnij oseredok v istorii i kul'turi ukrains'kogo narodu XVIII-30-ih rokov XIX st.* Disertaciya, Kyiv.

BOCHKOV'SKA, V., KHAUKHA, L., 2012. *Zibrannya ukrains'kykh starodrukiv XVI–XVIII st.* Kyiv.

OSTAPCZUK, J., 2017. Evangelie ot Marka v izdanyakh staropechatnykh bogoslužebnykh Chetveroevangelij. In ALEKSEEV, A. A. (red.). *Slavyanskaya Bibliya v epokhu rannego knigopechataniya. K 510-letiyu sozdaniya biblejskogo sbornika Matfeya Desyatoogo*. Sankt-Peterburg: Institut ruskoj literatury (Pushkinskij Dom) RAN, Biblioteka rossijskoj akademii nauk, 357–367.

OSTAPCZUK, J., 2017. Podlinnik vilenskogo (ev'eskogo) chetveroevangelia 1644 g. In DALGAPOLOVA, A. E. (red.). *Materyaly Mizhnarodnaga Knagresa „500 gadou belaruskaga knigadrukavannya”*, Chastka 1. *XIII Mizhnarodnyya kniganzauchyha chytanni*. Minsk, 14–15 verasnyha 2017 g. Minsk: Nacyanal'naya Biblioteka Belarusi, 291–297.

OSTAPCZUK, J., 2019. Tekstologicheskiye raznochteniya v spiskakh evangel'skikh glav – eshche odna osnova dlya otzhdestveniya podlinnika Vilenskogo Evangeliya tetr 1644 goda. In BELYAKIN, Yu. S., VORONCOVA, E. V., LITVINA, N. V. (sost.). *Yazyk, kniga i tradionnaya kul'tura pozdnego russkogo srednevekov'yz v nauke, muzejnoj i biblioteknoj rabote: Trudy IV Mezhdunarodnoj nauchnoj konferenciji* (Mir staroobryadchestva. Vyp. 10). Sbornik nauchnykh statei (=Trudy Istoricheskogo Fakul'teta MGU, Vyp. XXX; Seriya II: Istoricheskie issledovaniya, XX). Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 271–282.

OSTAPCZUK, J., 2019. Preislovie Feofilakta Bolgarskoogo k Evangeliiyu ot Matfeya v kirillicheskikh staropechatnykh Chetveroevangeliax iz Brashova (1561/62 g.) i Bukharesta (1582 i posle 1582 g.) i ikh otnoshenie k rukopisnoi tradicii. In DAVYDOVA, S. A. (red.). *Trinadcatye Zagrebinskie Chteniya. Sbornik statei po itogam mezhdunarodnoj nauchnoj konferenciji (3–4 oktyabrya 2018 g.)*. Sankt-Peterburg: Rossijskaya Nacional'naya Biblioteka, 315–329.

OSTAPCZUK, J., 2021. Oglavljeniya Evangeliya ot Luki v staropechatnykh kirillicheskikh bogoslužebnykh Evangeliax tetr. Tekstologicheskaya kharakteristika, *Rocznik Teologiczny*, 63/1. 143–159.

OSTAPCZUK, J., WYSOCZAŃSKI, W., MACIUSZKO, J. T., TOFILUK, J., 2020. Kratkie zhitiya Evangelistov v kirillicheskikh staropechatnykh Evagneliakh tetr i ikh proskhozhdzenie, *Konstantinove Listy*, 13/1. 126–143.

VOZNESENSKIJ, A. V., NIKOLAEV, N. V., 2019. *Katalog belorusskikh izdanij kirillovskogo shrifta XVI–XVIII vekov iz sobraniya Otdela redkikh knig Rossijskoj nacional'noi biblioteki*. Vyp. 2: 1601–1654 gg. Sankt-Peterburg: Rossijskaya Nacional'naya Biblioteka.

ZABOLOTNA, N., 2011. Pochaivs'ki kirilichni starodruki z fondiv Nacional'noi Biblioteki Ukraini imeni V. I. Vernads'kogo yak dzherelo z istorii redakcyjno-vidavnicchoi ta drukarsk'koi diyalnosti, In ONISHCHENKO, O. S. (gl. red.). *Drukarnya Pochaivs'kogo Uspens'kogo Monastirya ta ii starodruki*. Kiiiv: NAN Ukraini / Nac. b-ka Ukraini im. V. I. Vernads'kogo, 33–55.

Jerzy Ostapczuk, doktor habilitowany nauk teologicznych, profesor Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, dziekan Wydziału Teologicznego.

Jerzy Ostapczuk, Doctor Habilitatus of Theology, Professor of Christian Theological Academy in Warsaw, Dean of the Faculty of Theology.

Jerzy Ostapczuk, habilituotas teologijos mokslų daktaras, Krikščioniškos Teologijos Akademijos Varšuvoje profesorius, Teologijos fakulteto dekanas.